

ЄВГЕНІЯ А. КАРПІЛОВСЬКА

Національної академії наук України, Київ, Україна

e-mail: karpilovska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

ОКАЗИОНАЛІЗМИ В КОГНІТИВНОМУ ПРОСТОРИ МОВИ

OCCASIONAL WORDS IN THE COGNITIVE LANGUAGE SPACE

ABSTRACT: Language as a system of signs has its center and periphery. The center of the lexical system of language consists of stably and actively used words, the form and semantics of which correspond to the current lexical and word-formative norm. The periphery of this system is mainly rarely used words, the form and / or semantics of which do not meet current standards. Occasionalisms can: 1) verbalize new concepts or new aspects of known concepts or 2) implement new techniques for the linguistic form of concepts and their aspects. They expand or deepen the cognitive space of language, created by concepts whose verbalization meets language norms.

KEYWORDS: linguistic worldview, derivational grammar

КЛЮЧОВІ СЛОВА: мовна картина світу, дериваційна граматики

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, gramatyka derywacji

Вступ

Закон семіотичної переваги доводить, що у будь-якій знаковій системі, і у природній мові як одній з них, є сукупність знаків, уживана регулярно, й знаки, уживані спорадично, а то й взагалі раз на певну потребу. Відповідно, є активне й стабільне ядро системи мови, або її центр, та оточення ядра, ближче і даліше, або периферія системи. Таку будову системи мови

та її підсистем, зокрема лексичної, доводять словники й граматики. У пояснювальних словниках периферію системи визначають ремарки *рідко* (*рідше*). Вказівка на периферію захована і в ремарках, що визначають пасивний словниковий склад мови *застаріле, історичне*. У тлумачному академічному «Словнику української мови» в 11 томах (СУМ 1970–1980) є й така ремарка, як *дореволюційне* або увага в дефініції до слова *сердюк* в значенні «охоронець гетьмана» на зразок *на Лівобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст.*, що окреслює час побутування такої назви.

В українській мовознавчій традиції термін *оказіоналізм* уживають у двох значеннях: 1. Слово (мовна одиниця загалом), уживані рідко та 2. Слово, утворене всупереч правилам граматики. Словникові ремарки, подані вище, свідчать, що друге значення можна розширити. Слово вживають рідко тому, що воно 1) застаріло за своїм значенням (вийшла з ужитку реалія або зникло з мовної свідомості суспільства поняття, яке воно називало), 2) застаріло за своєю формою, 3) значення слова не відповідає поняттям, концептуалізованим та вербалізованим у чинній мовній нормі, 4) для означення такого поняття не використовують цю форму. У дальшому викладі ставлю на меті з'ясувати склад периферії сучасного українського лексикону, місце в ній словотвірних *оказіоналізмів* і причини їх появи. Окрему увагу звертаю, при цьому, на участь *оказіоналізмів* у розширенні й поглибленні когнітивного простору сучасної української мови. Трактую його як сукупність понять, що мають спеціальні позначення, тобто той простір, який формують поняття, вербалізація яких відповідає чинній нормі мови. На мою думку, таке розуміння когнітивного простору мови близьке до трактування *поняттєвого поля* (нім. *Sinnbezirk*) в теорії Й. Трира (Trier 1931) й до вивчення «*понять, записаних у мові*», яке здійснюють чеські та польські дослідники (Falkowska, Waszakowa 2015). Такий простір можна назвати ще *поняттєвим, концептуальним* (точніше – *концептуалізованим*), тобто таким, що корелює з концептуальною картиною світу певної національної спільноти, є підґрунтям побудови її мовної картини світу. Зауважу, що в цьому трактуванні орієнтуюся на слово як готову мовну одиницю, значення якої слід інтерпретувати й унаочнити в описі, а не на процес конструювання його значення. Пропоноване трактування когнітивного простору мови принципово відмінне від трактування ментального простору в працях представників когнітивної лінгвістики, зокрема Ж. Фоконьє. Він так уявляє собі статус і роль ментального простору у формуванні семантики слова:

Ментальні простори – відношення, що їх пов'язують, мовні, прагматичні та культурні стратегії їхньої побудови – становлять істотну частину того,

що відбувається за лаштунками, поза сценаріями, у когнітивному підґрунті щоденного мовлення й загальноприйнятого осмислення (Fauconier 1994, с. XXVII-XXVIII.).

Для аналізу семантичної структури похідного слова використовую апробовані структурні методи, зокрема метод перифразування, запропонований ще в середині минулого століття В. Дорошевським, і дефініційний метод. Мені імпонує підхід до когнітивної інтерпретації словотвірної семантики, який у своїх працях обґрунтувала К. Вашакова: не відкидання напрцювань теорії словотворення впродовж ХХ ст., зокрема семантичної теорії В. Дорошевського й ономазіологічної теорії М. Докуліла, а їхнє поглиблення й доповнення процедурами вивчення когнітивної семантики, унаочнення механізмів концептуалізації дійсності, побудови когнітивних структур та їхньої вербалізації, перетворення на мовні структури, зокрема словотвірні (Waszakowa 2017, с. 170–196).

Тлумачний словник як модель когнітивного простору мови

Роль тлумачного словника в моделюванні когнітивного простору мови беззаперечна, оскільки його метамову призначено для експлікації семантики слів. Похідна лексика завдяки своїй подвійній референції (до дійсності і до іншої одиниці в системі мови) прозоро засвідчує операційну роль дефініцій тлумачного словника. В. Дорошевський запропонував для опису дериватів спеціальний еквівалент їхньої семантики, схему, що представляє їхній «загальний поняттєвий кістяк». Наприклад, поняттєвим «кістяком» (основою) семантичної структури слова *śpiewanie*, на його думку, є словосполука *виконання пісні*, а для семантики слова *śpiewak* – предикативна конструкція *той, хто співає* (Doroszewski 1952, с. 307–308). Залежно від типу мотивації твірною одиницею похідного слова А. Нагурко встановила два типи його метамовних еквівалентів: *парафразу* й *перифразу*. Деривати, у семантичній структурі яких значення твірної одиниці займає центральне місце, А. Нагурко назвала *семантичними*. Еквівалент їхньої семантики у метамові тлумачного словника становить *парафразу*, складники якої відповідають складникам семантичної структури таких слів, напр., *snopek* «малий сніп» (Nagórko 1975, s. 529). Перифраза описує ті деривати, у яких значення твірної одиниці становить доповнення до їхнього основного значення, перебуває на периферії семантики таких дериватів, Перифраза семантичної структури деривата *kwiecień* складається, як вважає А. Нагурко, з еквівалента його основного значення «четвертий місяць календарного року» та доповнення, унаочненого твірною основою, – «у якому квітнуть квіти (пол. *kwitną kwiaty*)». Деривати, семантику яких описують перифрази,

вона назвала *асоціативними* (Nagórko 1975, с. 531), оскільки їхня семантика виявляє лише асоціативний, непрямий зв'язок із семантикою твірної одиниці.

Експлікація семантики похідних слів за допомогою парафраз і перифраз дає змогу з'ясувати характер вербалізації певного поняття, не лише ті компоненти семантики слова, які втілено у його формальній структурі, а й так звані «приховані», або «прирощені» семи, ті семантичні компоненти, що формально не виражені. Наприклад, усі складники семантичної структури рос. *читатель*, укр. *читач*, блр. *чытач*, пол. *czytelnik* експліковані у формальній структурі цих дериватів, що й доводить їхня спільна парафраза «той (особа чоловічої статі), хто читає». Натомість метамовні відповідники семантики дериватів рос. *чтец*, укр. *читець*, блр. *чытальнік* «той (особа чоловічої статі), хто читає вголос або зі сцени; декламатор» чи пол. *czytnik* «апарат для читання микротекстів» виявляють семантичні компоненти, не виражені у формі цих слів, а отже, становлять перифрази їхньої семантики.

У сучасній українській лексикографії okazionalizmi представлені не лише в тлумачних, а й у спеціальних словниках, зокрема тлумачно-словотвірних (Koloiz 2003; Nefiuba 2012). Як уже було зазначено вище, сигналом, що слово є okazionalizmom, може слугувати низька частота його вживання у текстах. Наприклад, «Частотний словник сучасної української художньої прози» за редакцією В.С. Перебийніс (Perebyinis 1981) дає список з 2839 слів з частотою 1 у півмільйонній вибірці цього словника з текстів 25 популярних українських письменників першої половини ХХ ст. з різних регіонів України. Цей словник дає досить об'єктивну картину рангового розподілу слів в українському лексиконі середини ХХ ст. Серед рідковживаних у цьому списку переважають дієприслівники (*розгадуючи*), розмовні демінутиви (*аеродромчик*), форми ступенів порівняння прикметників та прислівників (*доросліший, людяніше*), юстапозити-іменники, дієслова чи прикметники (*жінка-лікарка, говорити-балакати, чорний-чорний*), що, як правило, не потрапляють до реєстрів нормативних словників, а отже, й відсутні, наприклад, в академічному тлумачному словнику. Проте є серед таких «одиночок» й okazionalizmi-вербалізатори нових понять на зразок *футболістика* або результати застосування інших технік оформлення відомих понять (*атомно* і пор. *розкласти на атоми, алмазно* і пор. *сяє, як алмаз*).

Абсолютні okazionalizmi

Okazionalizm як будь-який мовний знак може виявляти свою відмітність, протиставлення регулярним, нормативним словам у плані вираження (формі, позначенні, *le signifiant*) та/або в плані змісту (значенні, позначеному,

le signifié). Крім того, в уживанні він має найнижчий, унікальний ранг. Ці ознаки й окреслюють місце okazіоналізму в когнітивному просторі мови і в загальній мовній практиці, в узусі. Отже, okazіоналізм як мовний знак виявляє свою специфіку в усіх трьох властивих знаку аспектах: у семантиці, синтактиці та прагматиці.

Таку специфіку передусім виявляють okazіоналізми, що вербалізують поняття, не концептуалізовані в когнітивному просторі національної мови в певний період її функціонування як загальноприйняті, зокрема в українській мові початку ХХІ ст. При цьому, я свідомо того, що будь-який словник, моделюючи когнітивний простір мови, схематизує його відповідно до джерел, на які він спирається, і завдань, які має виконувати. Найявність/відсутність певного слова в реєстрі того чи того словника має різний ступінь виправданості. Здебільшого такий схематизм стосується саме okazіональних слів з унікальною формально-семантичною будовою. Крім того, введення слова до реєстру нормативного загальномовного словника регулюють певні критерії активності й широти спектру його вживання. Наприклад, для формування реєстру вищезгаданого академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах було прийнято таке положення: слово має побутовувати в творах не менше ніж трьох авторів з різних регіонів України і різного часу видання. Це певною мірою забезпечувало словник від слів, уподобаних певним автором чи вживаних у певному стилі, типі текстів, у певному регіоні і у певний час, давало більш об'єктивну картину функціонального потенціалу слова. Разом з тим усунення з нормативних словників продуктів авторської словотворчості, мовної гри збіднює модель когнітивного простору мови.

З okazіональними позначеннями цілком нових понять як виявами саме авторської словотворчості здебільшого стикаємося в художній літературі, зокрема фантастиці. Так, у книзі есе «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2008) відомого українського літературознавця й публіциста І. Дзюби натрапляємо на такі найменування істот: *братки* «штучно виведені істивні істоти на вигаданій планеті Гомократос» або *Кібернетько* «поет-модерніст, який захоплюється досягненнями кібернетики». Подібні назви вигаданих понять є *абсолютними okazіоналізмами*, унікальними і за формою, і за значенням, хоча й для них мова має словотвірні зразки (Tanko-Trinińska 2001), пор. назву рослини *братки* або відіменникові назви осіб із суфіксом *-к(о)*: *безхатько, головко, штанько*.

Часткові семантичні okazіоналізми

Okazіоналізми можуть бути частковими. Такими є слова на позначення аспектів відомих понять, не вербалізованих у нормі мови. Такі понят-

тя можна висловити лише описово. Називаю такі деривати *частковими семантичними okazіоналізмами*, оскільки вони виступають вербалізаторами аспектів відомих понять і в цьому полягає їхня унікальність. Наприклад, у нормі сучасної української мови вербалізовано поняття «учасник виборів» – *виборець*, «особа, що має право участі в голосуванні на виборах, право голосу» – *голосувальник*, розм. *голосуючий*, субстантиват *голос* (*рішення пройшло більшістю голосів*), а також збірний іменник-галіцизм *електорат*. Одиначний іменник *електор* сучасні українські словники фіксують як архаїзм часів Великої Французької революції кінця XVIII ст. Описово українці можуть уточнити певні ознаки виборців, скажімо, їхню належність до більшості чи меншості (*більшість виборців (електорату)*, *меншість виборців (електорату)*), позицію, яку вони займають стосовно певних кандидатів (*протестна більшість, опозиційний електорат*), їхнє ставлення до виборів (*найбільш вмотивовані, найбільш натхненні виборці, сумлінні виборці*), статус у виборчому процесі («*невидимі виборці*»). Проте у нормі мови для цих понять немає спеціальних позначень. Утім, на потребу мовці їх утворюють, заповнюючи таким чином пусті «ніші» в когнітивному просторі сучасної української мови. До 2011 р. у виборчих бюлетенах в Україні була графа «Проти всіх», що надавала виборцям можливість не підтримувати жодного з кандидатів. У розмовній практиці таких виборців і назвали *противсіх*. Як засвідчив словник А.М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991–2011», від цього okazіоналізму-зрощення з'явилися й похідні *противсіхівець*, *противсіхство* (Nel'uba 2012, с. 439). Унікальна й форма цього слова, оскільки в сучасній українській мові зрощення становить малопродуктивний спосіб словотворення, до того ж, у такі складні слова згортаються здебільшого предикативні конструкції або субстантивно-атрибутивні сполуки. Проте написання з дефісом упрозорює зв'язок таких дериватів з їхньою синтаксичною основою і вказує на незавершене перетворення таких сполук на однослівну номінацію, пор. народні назви *не-займай-мене*, *не-руш-мене* декоративної рослини *розрив-трава* або людини, не байдужої до спиртного, *не-минай-корчма*. У мові деяких сучасних українських письменників голофразис, супроводжений дефісизацією як спосіб невузального словотворення (Koloïz 2015) становить відмітну рису. Наприклад, його уподобала О. Забужко в своїх есе «Хроніки від Фортінбраса» (1999): *забава-для-власне-літератури* (...*театр таки ідеально відповідає цьому культові забава-для-власне-літератури* (Zabuz'hko 1999, с. 55)), *місце-куди-можна-повернутися* (...*наявність Итаки як незмінної духовної вітчизни, дому, «отчого порога», себто місця-куди-можна-повернутися...* (Zabuz'hko 1999, с. 90)).

Пішла з життя реалія і разом з нею на периферію системи мови відійшов оказіоналізм *противсіх* як вербалізація поняття «виборець, який голосує проти всіх кандидатів у бюлетені». Однак його поява свідчить про можливість такого уточнення поняття «виборець» у когнітивному просторі сучасної української мови, про його потенційно можливий аспект.

Серед оказіоналізмів цього типу можна виділити непрогнозовані й прогнозовані, або такі, які творять за певним правилом порушення регулярної моделі словотворення (Karpiłovs'ka 2005). Щодо другого різновиду таких оказіоналізмів, можна застосувати визначення Б.Л. Уорфа *вибірنا лексемна категория* (Uorf 1972). Нагадаю, що такою він вважав сукупність слів, на поповнення якої норма мови й узус накладають певні обмеження. Приміром, складний прикметник *україночитний* є непрогнозованим оказіоналізмом, який реалізує невербалізовану в нормі ознаку поняття «знання української мови, володіння українською мовою» – «уміння читати по-українському». В українській термінології інформатики є прикметники *машиночитний* (формат, запис) (з англ. *machine-readable*), *комп'ютерочитний* (з англ. *computer-readable*), пор. також англ. *human-readable* з українським відповідником іншої будови – *людиноприйнятний* (мова програмування). Ці композитні прикметники в нормі українського словотворення позначають здатність суб'єкта (комп'ютера або людини) взагалі читати, сприймати написане, а не здатність читати певною мовою. До речі, у словотвірній українській нормі немає й однослівної номінації для ознаки «здатність читати» або «придатність для читання», утвореної від дієслова *читати*. Українці кажуть *придатний для читання, такий, який можна читати*, а не **читний*. Також використовують адаптоване англійське запозичення *читабельний* чи прикметники з іншими коренями *розбірливий, чіткий*. Утім, така модель дійсна для інших дієслів, пор. *чутний* від *чути* «такий, який чують, можна почути» або *питний* від *пити* «такий, який можна пити, придатний для пиття».

Натомість прикметник *українонемовний* є прогнозованим частковим семантичним оказіоналізмом і засвідчує дію обмежень у вибірній лексемній категорії. В українській мові таку категорію формують прикметники з термінологічними значеннями: *куленепробивний* – *куленепробивний*, *водонепроникний* – *водонепроникний*, *повітропроникний* – *повітронепроникний*, *водопроникний* – *водонепроникний*. Подібні опозиції вказують на ознаку взаємодії між об'єктами: їхньої здатності пропускати крізь себе інший об'єкт чи, навпаки, проникати в інший об'єкт. Ознаку нездатності людини мовити в лексичній нормі української мови вербалізує непохідний прикметник *німий*. Серед оказіоналізмів розглядуваного типу є й прикметник *українонімий*, синонімічний прикметнику *українонемовний*, пор. нормативні *глухонімий, сліпоглухонімий*.

Порушення правил словотвірної категоризації у цих okazіональних прикметниках полягає в тому, що незмінний за самим своїм статусом у похідному слові ономасіологічний базис – кінцева основа **-мовн(ий)** стає у них ономасіологічною ознакою, змінює свій статус у композиті. У словотвірній нормі основа **україн-** виконує роль ономасіологічної ознаки - *україномовний*. Крім того, в нормі сама така мовна ознака об'єкта не передбачає ступенювання або заперечення її наявності. Для цього в українському лексиконі є інші номінації, що позначають здатність людини до мовлення взагалі, а не до її здатності розмовляти якоюсь конкретною мовою, пор.: *німий, без'язикий, безмовний, безсловесний, безголосий*. Розлогим є й синонімічний ряд прикметників на позначення вад мовлення: *гаркавий, заїкуватий, шепелявий, шегерявий, фофлавий, недорікуватий*. Ступенювання й оцінки набуває характеристика знання конкретної (переважно нерідної) мови, володіння нею. Вказівку на володіння певною мовою як рідною містять складні прикметники з кінцевою основою-категоризатором **-мовн(ий)**: *англомовний, франкомовний, російськомовний, україномовний*. Основи якісних прикметників у сполученні із серійною кінцевою основою **-мовн(ий)** зазначають оцінну характеристику мови особи взагалі, її зміст, а не рівень знання певної мови, пор.: *високомовний* «урочисто піднесений, вишуканий; витіюватий, занадто складний стиль мовлення», *пишномовний* «який вживає надміру вишукані, витіюваті слова, фрази; багатослівний», *солодкомовний* «який уміє гарно говорити, милує слух своєю мовою; красномовний»

Появу часткових семантичних okazіоналізмів можна спрогнозувати й для композитних іменників з кінцевими основами **-їд/-їд(а)** та **-жер** (основа дієслова *жертити* зі значенням «жадібно, неситимо або багато їсти»). Вони виникають внаслідок сполучення таких кінцевих основ з першими основами, що позначають об'єкти, неістивні в нормі культури певної національної спільноти. Усталення саме цих основ у ролі словотвірних категоризаторів свідчить про важливість для когнітивного простору української мови позначення осіб (істот загалом) за ознакою їхнього харчування. Більшість таких композитів становлять терміни, що доводить важливість цієї ознаки для наукової або професійної таксономії. У підґрунті спеціального значення таких слів лежить вказівка на уподобану їжу суб'єкта (тварини, птаха, комахи), якого називає перша основа складного іменника: *зерноїд* «зернівка – жук, який їсть зерно», *мурахоїд* «савець тропічної Америки, що їсть мурахи», *бджолоїдка* «птах, який їсть бджіл», *плодожерка* «садовий і польовий шкідник-метелик, гусінь якого їсть жере (ушкоджує) плоди». В українській мові є й найменування особи за її уподобаннями в їжі: *м'ясоїд* «той, хто їсть (любить їсти, воліє їсти) м'ясо», *сироїд* «той, хто їсть (любить їсти, воліє їсти) продукти у сирому вигляді, не готуючи їх (у діалектах

– людодід, людожер». Використання як продукту харчування об'єктів, що в нормі своєї культури, побуту українці не вживають у їжу, стає основою творення образних найменувань. Наприклад, *серцеїд* «чоловік, що має великий успіх у жінок, не байдужий до жінок, кавалір», *буквоїд* «той, хто дотримується букви закону, інструкцій, постанов, бюрократ, перогриз», *книгоїд* «той, хто любить читати, багато читає; книжник, книгогриз». На експресивно-оцінний потенціал цих дериватів у словниках вказують ремарки *жартівливе, іронічне, розмовне*. Спершу okazіоналізми, ці метафоричні деривати, утворені всупереч правилам такої моделі словотворення, стали широковживаними, увійшли до стабільного словникового запасу української літературної мови. Це доводить ненадійність для визначення okazіоналізма критерія частоти вживання слова. Чи стануть стабільними й активно вживаними у мовній практиці недавні okazіоналізми, утворені за цією ж моделлю, *грантоїд* і *бюджетоїд*, доведе час і життя українського суспільства. Цілком можливо, що ці негативні явища підуть у небуття разом з okazіоналізмами на їх позначення.

Причиною появи часткових семантичних okazіоналізмів може бути й порушення ступеня узагальнення категоризації поняття, його не передбачена мовною нормою конкретизація. До прикладу, в українській мові для позначення відсутності статків, тяжкого матеріального становища людини, спільноти існує дериват *безгрошів'я* «відсутність грошей». Уточнення різновиду грошової виплати (заробітна плата, пенсія, стипендія, грант, премія, відпускні, відрядні, акордні, чайові тощо) призводить до появи okazіоналізмів на зразок *беззарплаття* «відсутність зарплати (заробітної плати)», *безгрантя* «відсутність грантів». Крім того, осмислюючи місце таких okazіоналізмів у когнітивному просторі мови, слід брати до уваги й інші моделі словотворення, інші маркери категоризації того чи того поняття. Наприклад, для позначення тяжкого матеріального становища людини, певної спільноти в українській мові є й інші типи дериватів: *скрута, нестаток/ нестатки, нестача, злидні, злигодні, бідність, нужда*.

Так само узагальнено в українській мові вербалізовано й поняття «відсутність житла, притулку, певного місця проживання» та «відсутність межі, кінця, краю». Їх у нормі вербалізують відіменникові деривати *безхаття* «відсутність хати», *безмежжя* «відсутність меж» і *безкрай* «відсутність краю». Уточнення типу житла (будинок, квартира, дача, садиба, маєток, вілла, котедж, колиба, курінь) чи виміру простору призводить у сучасній мовній практиці до появи okazіоналізмів на кшталт *безквартир'я* «відсутність квартири» або *безвимір'я* «відсутність виміру у чомусь, чогось».

До вибірних належить і активно поповнювана нині лексемна категорія складних прикметників з кінцевою основою-інтернаціоналізмом

-залежний. За останні десятиліття ця основа не лише утвердилася в термінології інформатики (*машинозалежний, кіберзалежний, інтернетзалежний, платформозалежний*), а й перекочувала до інших спеціальних відділів українського лексикону: *алкозалежний, вітамін-D(Д)-залежний, екозалежний, наркозалежний, тютюнозалежний, метеозалежний, погодозалежний*. Вона стає й активним засобом мовної гри і творення okazіоналізмів на взір *телезалежний, грошезалежний, комп'ютерозалежний, політзалежний, мітингозалежний, мовозалежний, новинозалежний, карпатозалежний*. Активність творення таких інновацій доводить важливість поняття «залежність від чогось, надмірне захоплення чимось, хворобливе звикання до чогось» у когнітивному просторі сучасної української мови, а отже, й можливий перехід цих okazіоналізмів до узусу.

Часткові формальні okazіоналізми

Численну групу рідковживаних слів становлять позначення відомих понять з унікальною або застарілою формою, як питомою, так і іншомовною. Прикладом такої кальки-okazіоналізма може бути позначення працівника пошти *поштальйон* поруч з нормативними *поштар, поштовик, листоноша*. Водночас більша придатність до словотворення запозичення з англійської мови *комп'ютер* спричинила відхід на периферію системи мови первісних питомих абrevіатур на позначення цього обчислювального пристрою *ЦОМ* (цифрова обчислювальна машина) і *ЕОМ* (електронна обчислювальна машина). Чимало таких позначень знаходимо у мові наших письменників. Наприклад, Олесь Гончар на позначення людини, яка нічого не робить, утворив від дієслова *байдикувати*, похідного від фразеологізму *байдики бити* «нічого не робити, гуляти, розважатися», дериват *байдикар*. Між тим, в українській мові вже є розлогий ряд позначень тих, хто байдикуює: *нероба, гультьяй, ледар, ледащо, дармобит*. Є й дериват *байдич*, утворений від фразеологізму *байдик бити*, варіанта фразеологізму *байдики бити*.

Старі українські словники дають багатий матеріал для з'ясування того, як українці концептуалізували й вербалізували певні поняття і чому численні номінації перебувають нині на периферії українського лексикону. Чимало таких okazіоналізмів не лише збагатили б сьогоднішню українськомовну практику, а й дали б змогу усунути з неї непотрібні кальки. Так, чимало суперечок точиться нині довкола запозиченої з російської мови абrevіатури *бомж* (рос. *без определенного места жительства*). Це поняття, на жаль, не нове для української спільноти, і як свідчать словники, активно вербалізоване задовго до появи в українській мові росіянізму *бомж*. Крім активно вживаних *безхатко, безхатченко, безпритульник, бездомник,*

у словниковому запасі української мови є й такі образні назви, як *лічозір*, *зайдисвіт*, *зайди-голова*, *заброда*, *бурлака*, *заволока*, *покотиполе*, *перекотиполе*. Деякі з них сьогодні перетворилися на часткові формальні оказіоналізми. Можливо, їхнє повернення в активний слововжиток не лише розширило б і поглибило б сучасний когнітивний простір української мови, а й дало б можливість краще осмислити суть цього соціального явища в його українському варіанті.

Оказіоналізмів обговорюваного типу чимало й серед так званих «кованих слів», авторських неологізмів (Vokal'chuk 2004), які неабияк посприяли розвитку української літературної мови, її лексику. Одні з них увийшли до її активного й стабільного слововжитку, інші залишилися пропозиціями. Прикладом може слугувати слово *банковик*, запропоноване свого часу в академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933) на позначення службовця банку на відміну від його власника *банкіра*. Однак в українській мові для позначення цього поняття усталився дериват з іншим суфіксом – *банківець*. Ще одним різновидом часткових формальних оказіоналізмів є авторські терміни. Їх чимало, зокрема, в українській мовознавчій термінології. Наприклад, український дериватолог В.О. Горпинич запропонував терміни *модальник* і *станівник* на заміну кількох усталених термінів *модальне слово* і *слово категорії стану*, а граматист І. Вихованець на заміну термінів *орудний відмінок* та *інструменталь* створив дериват *знаряддєвик*.

Оказіоналізми – індикатори нереалізованого потенціалу вербалізації когнітивного простору мови

Підхід до аналізу оказіоналізмів як результатів мовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації дійсності, як знаків понять у складі когнітивного простору мови дає змогу встановити засади вербалізації тих чи тих понять у нормі сучасної української мови, її реалізовані й нереалізовані можливості, виявити причини появи номінацій, не передбачених нормою сучасної української мови. Таким чином, оказіоналізм, занурений у когнітивний простір мови, висвічує унормований стан такої сукупності вербалізованих понять і можливі перспективи її розширення й поглиблення.

Бібліографія

- Bilodid, I. (red.). (1970-1980). *Slovník ukraïns'koï movy*. Kyïv: Naukova dumka.
- Doroszewski, W. (1952). *Podstawy gramatyki polskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Falkowska, M., Waszakowa, K. (red.). (2015). *Pojęcia zapisane w języku*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW.
- Fauconnier, G. (1994). *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ġanko-Triniŝkaġa, N. (2001). *Slovoobrazovanie v sovremennom russkom ġazyku*. Moskva: Indrik.
- Karpilovs'ka, ĠE. (2005). Neuzual'ne slovtvorennġa: pravyla «hry bez pravyl», *Visnyk Kyġivs'koho natiŝional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriġa Filolohġiġa*, T. 8. 1, 106–117.
- Koloġz, ZH. (2003). *Tlumachno-slovtvirnyġ slovník okazionalizmiv*. Kryvyġ Rih: TOV «ĠAVVA».
- Koloġz, ZH. (2015). *Neuzual'ne slovtvorennġa*. Kryvyġ Rih: NPP Asteriks.
- Nagórko, A. (1975). O dwóch typach motywacji leksemów rzeczownikowych we współczesnej polszczyźnie, *Poradnik Językowy*, 10, 525–532.
- Neliuba, A. (2012). *Slovtvorchist' nezalezhnoġ Ukraġny. 1991–2011*. Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo.
- Perebyġnis, V. (red.). (1981). *Chastotnyġ slovník suchasnoġ ukraġns'koġ khudozhn'oi oġ prozy*. Kyïv: Naukova dumka.
- Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachliches Feldes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter.
- Uorf, B.L. (1972). Grammaticheskie kategorii. W: B. Uspenskiġ (red.), *Printsipy tipologicheskogo analiza ġazykov razlichnogo stroġa* (44–60). Moskva: Nauka.
- Vokal'chuk, H. (2004). *Avtors'kyġ neolohizm v ukraġns'kiġ poezġii KhKh stolittġa (leksyko-grafichnyġ aspekt)*. Rivne: Naukovo-vydavnychiġ ŝentr Perspektyva.
- Waszakowa, K. (2017). *Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW.
- Zabuŝhko, O. (1999). *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseġstyka 90-kh*. Kyïv: Fakt.

Резюме

Мова як система знаків має свій центр та периферію. Центр лексичної системи мови складають стабільно й активно вживані слова, форма та семантика яких від-

повідують чинним лексичній і словотвірній нормі. Периферію цієї системи представляють переважно рідковживані слова, форма та/або семантика яких не відповідають чинним нормам. Оказіоналізми можуть: 1) вербалізувати нові поняття або нові аспекти відомих понять чи 2) реалізувати нові техніки оформлення понять та їхніх аспектів. Вони розширюють або поглиблюють когнітивний простір мови, створений поняттями, вербалізація яких відповідає мовним нормам.

STRESZCZENIE

OKAZJONALIZMY W KOGNITYWNEJ PRZESTRZENI JĘZYKA

Język jako system ma swoje centrum oraz peryferie. W centrum systemu leksykalnego języka sytuują się słowa o stabilnej pozycji, aktywnie wykorzystywane, których forma i znaczenie zgodne są z aktualnie obowiązującymi normami leksykalnymi i słowotwórczymi. Z kolei na peryferiach systemu pozostają głównie słowa rzadko używane, których forma i/lub znaczenie nie odpowiadają współczesnym standardom użycia języka. Okazjonalizmy mogą: 1) wyrażać nowe pojęcia lub nowe aspekty znanych pojęć lub 2) stanowić efekt zastosowania nowych technik słowotwórczych w celu nadania formy pojęciom i ich aspektom. Okazjonalizmy poszerzają lub pogłębiają zatem kognitywną przestrzeń języka, na którą składają się pojęcia, których sposoby werbalizacji zgodne są z normami językowymi.

ЄВГЕНІЯ А. КАРПЛІОВСЬКА

Інститут української мови

Національної академії наук України

вул. Грушевського, 4

01001 Київ, Україна